

**Hatalom és meggyőzés:
Erőszakmentes stratégiák az állami biztonsági erők
befolyásolására Szerbiában (2000) és Ukrajnában (2004)**

Anika Locke Binnendijk,* Ivan Marovic

*Fletcher School of Law and Diplomacy, Tufts University,
160 Packard Avenue, Medford, MA 02155, USA*

Absztrakt

A Milosevic megbuktatására irányuló szerbiai *Otpor* mozgalom (2000) és az ukrajnai „narancsos forradalom” (2004) szervezői egyértelmű stratégiákat alakítottak ki az elnyomás költségeinek a növelése, valamint az állami biztonsági erők erőszak alkalmazására való hajlandóságának az aláásása érdekében. A meggyőzés és az elrettentés különböző, az egyes intézményekhez illeszkedő kombinációinak az alkalmazásával a mozgalmak sikeresen el tudták kerülni a súlyosabb elnyomást.

Kulcsszavak: Szerbia; Ukrajna; hadsereg; rendőrség; erőszakmentes; rezsinváltás

© 2006 The Regents of the University of California. Published by Elsevier Ltd. Minden jog fenntartva.

doi:10.1016/j.postcomstud.2006.06.003

Fordította: Missetics Bálint

A fordításban a külföldi személynevek az eredeti (angol nyelvű) szövegben használt írásmóddal szerepelnek.

Bevezetés

Az állami biztonsági erők az illiberális rezsimek kritikus súlypontjai. A kényszerítés szervezeteiként a rendőrség és a hadsereg szervei szankciók széles körét alkalmazhatják a potenciális kihívókkal szemben. Ezeknek az eszközöknek az alkalmazására való képesség tehát közvetlen befolyással lehet arra, hogy egy rezsim meg tudja-e szilárdítani a politikai hatalmát. Ahogy Dahl (1971) írja, „valószínűbb, hogy egy kormányzat eltűri az ellenzékot, ha az elnyomás várható költségei növekednek [...] illetve, ha csökken a kormányzat arra való képessége, hogy erőszak vagy társadalmi-gazdasági szankciók alkalmazásával nyomja el az ellenzékot”.

Az erőszakmentes konfliktus stratégiái erre tekintettel érvelnek amellett, hogy egy fegyvertelen mozgalom egyik alapvető céljának annak kell lennie, hogy aláássák a rezsim rendőrségének, hadseregének és az egyéb nélkülözhetetlen „tartópilléréinek” a hűségét és engedelmességét (Sharp, 1973; Ackerman and Krueger, 1994; Helvey, 2004). Akár az egyenruhásoknak a mozgalom ügyének az igazáról való meggyőzésével, akár kölcsönösen elfogadható megállapodások kialakításával, akár az elnyomás politikai, gazdasági és erkölcsi költségeinek a növelésével – a mozgalmaknak potenciálisan ügödöntő szerepe lehet abban, hogy a rezsim képes-e ellenük bevetni a katonákat és a rendőröket (Sharp, 1974).¹

A Slobodon Milosevic megbuktatására irányuló szerbiai *Otpor* mozgalom (2000) és az ukrain narancsos mozgalom (2004) egyaránt elérte ezt a célt. A meggyőzésre és az elrettentésre irányuló eszközök kombinációinak alkalmazásával, a mozgalmak szervezői célzott stratégiákat fejlesztettek ki az elnyomás költségeinek növelésére, valamint az állami biztonsági erők elnyomó intézkedések végrehajtására való hajlandóságának aláássása érdekében. Az alábbi tanulmány ezeket a stratégiákat és azok hatásait elemzi, két esettanulmányon keresztül.

Tanulni a múltból

A szerbiai és ukrain mozgalom vezetősége egyaránt levonta a korábbi kudarcok tanulságait a stratégiájuk kialakítása során. Ukrajnában a sátoortáborok és tüntetések az 1990-es évek során nem tudták megállni a helyüket Leonid Kuchma kompetitív autoriter rezsimjével szemben. 2000 őszén, a Georgiy Gongadze brutális meggyilkolása, amelyre állítólag Kuchma parancsára került sor, országsszerte tüntetésekot váltott ki.² Ugyanakkor, noha az ellenzék 200 ezer tüntető utcára vitelével fenyegetőzött, a résztvevők maximális létszáma csupán 20 és 50 ezer fő között mozgott, amint azt Kuchma magabiztosan hangsúlyozta 2004 nyarán (*Eurasia Daily Monitor*, 2005. január 24.) (Kuzio, 2005a, b). A megmozdulások 2001 márciusában erőszakos összetűzéshez vezettek a tüntetők és a rendőri erők között, ami a mozgalom összeomlását eredményezte.

A szerb szervezők azoknak az 1996-1997 között történt, sikertelen Milosevic-ellenes tüntetések tapasztalataira reflektáltak, amelyek jelentéktelenségbe fulladtak, és az utcai jelenlét hosszútávú

---

¹ Sharp erről az „átállás”, „megállapodás” és „kényszerítés” dinamikájaként ír (i.m., 705-706).

² Azoknak a felvételeknek a tanúsága szerint, amelyeket Mykola Melnychenko elnöki testőr készített titokban Kuchma irodájában, és amelyeket 2000-ben a Szocialista Párt vezetője, Oleksandr Moroz hozott nyilvánosságra, Kuchma többször arra utasította egy beosztottját, hogy „intézzé el” Gongadzét.

fenntartásának a nehézségeire hívták fel a figyelmet. Szintén emlékeztek az 1991. március 9-én történt megmozdulásokra, amikor a Szerbiai Megújulás Mozgalom, Vuk Draskovic vezetésével hirdetett tüntetést az állami televízió elfogult híradásai ellen. Milosevic a tüntetések felosztatására rendőri erőket, könnygázt és vízágyúkat vetett be. A tüntetők erőszakhoz folyamodtak és a nap végén katonai tankok járőröztek Belgrád utcáin. Draskovicot letartóztatták, a tiltakozásokat elfojtották.

Ezeknek a kudarcoknak a tükrében a szerbiai *Otpor* stratégiái arra a következtetésre jutottak, hogy a jövőbeli terveiknek két cél elérésére kell irányulniuk. Az első cél az volt, hogy gyorsan legalább egymillió tüntetőt ki tudjanak vinni Belgrád utcáira Miloseviccsel szemben. A második cél annak biztosítása volt, hogy ha a szerbiai biztonsági erőket arra utasítják, hogy a tömegbe lőjenek, ne hajtsák végre a parancsot. Az *Otpor* azt a döntést hozta, hogy ezeknek a céloknak az eléréséhez kulcsfontosságú az erőszakmentes fegyelmezetség fenntartása.

Az ukrán szervezők hasonló következtetésre jutottak. Az ukrainai narancsos tiltakozások egyik legfontosabb stratégiai alakja később a következőképpen nyilatkozott erről:

2002-ben és 2003-ban gondosan elemeztük a korábbi tiltakozások kudarcának az okait, és megállapítottuk, hogy a kudarcokért elsősorban az emberek alacsony száma és a megmozdulások erőszakos jellege volt felelős. A következtetésünk tehát az volt, hogy a lehető legtöbb embert kell utcára vinnünk, és biztosítanunk kell, hogy a tiltakozások ne váljanak erőszakossá. Arra jutottunk, hogy a hadsereg és a speciális egységek sem mernének fegyvert fogni egy ennyire hatalmas tömeggel szemben. (Mi Ukrajnánk főkoordinátor, interjú, 2005.)³

Mindkét esetben a nyilvánvaló választási csalás vált azzá a hívószóvá, amivel a mozgalmak nagyszámú polgárt tudtak mozgósítani. A szerbiai és az ukrainai ellenzék tehát egyaránt kifejezetten az elcsalt választási eredmények feltárására és megtámadására építette a stratégiáját. Miután Milosevic 2000. szeptember 24-én meghamisította az elnökválasztás eredményét, az ellenzék sztrájkok és blokádok sorozatát szervezte meg, de még többen vettek részt a spontán megmozdulásokban. A feszültség két hétig növekedett, ekkor az ellenzék ultimátumot adott Milosevicnek, hogy október 5. délután 3 óráig ismerje el Kostunica győzelmét, és tüntetést hirdetett Belgrádba, a szövetségi parlament épülete elé. A megmozduláson mintegy 800 ezer tüntető vett részt, Szerbia különböző részeiből (*Nedeljni Telegraf* hetilap, 2000. november 1.).

Ukrajnában a tüntetések november 22-én, hétfőn kezdődtek, amikor széleskörű választási csalások híre mellett az elnökválasztás második fordulójáról közzétett hivatalos eredmények Victor Yanukovycnak, vagyis az elnök, Leonid Kuchma miniszterelnökének és választott utódjának a

---

³ A tanulmányban név nélkül idézett interjúalanyok anonimitás mellett vállalták az interjút. Ennek megfelelően az ukrán kormányban, politikai koalícióban elfoglalt pozíciójuk, vagy egyéb szakmai szerepük alapján azonosítjuk be őket.

győzelmét helyezték kilátásba.⁴ Az ellenzék már jóval a választásokat megelőzően tudatában volt a választási csalás kockázatának: az ukrainai ellenzéki koalíció egy 2003 áprilisi belső feljegyzése hangsúlyozta, hogy a szavazásra „játékszabályok nélkül, a rezsím példátlan információs, szervezeti, pénzügyi és közigazgatási erőforrásainak a felhasználásával kerül majd sor [...] szövetségesekre és legalább 500 ezer aktív támogatóra van szükségünk” (Mi Ukrajnánk belső feljegyzés, 2003. április). A *Pora*, egy ifjúsági civil szervezet kifejezetten készült a választások utáni tüntetésekre, miután 2004 októberében széles körben tartóztatták le az aktivistáikat (Kaskiv, 2005). A kijevi tömegek mérete azonban a rezsím és az ellenzék vezetőinek a várakozásait is felülmúlta (Zolotariov, Y., interjú, 2005). A Victor Yushchenko felhívását követő első napon 100 ezer tüntető jelent meg a Függetlenség terén (*Maidan Nezalezhnosti*), vagyis a „Maidanon”. A következő 24 órában a tüntetők száma közel megduplázódott. November 24. szerdára további százazekrek érkeztek az ország különböző régióiból, és a tüntetők száma az első hét végére a legtöbb becslés szerint megközelítette az egymilliót (Kaskiv, 2005).⁵

A gyors, tömeges mozgósítás, amint azt mindkét mozgalom felismerte, jelentősen megnövelné az elnyomás költségeit a hatalmon lévő rezsím számára. A rezsimek által korábban következetesen alkalmazott elnyomó intézkedések – razziák, letartóztatások, verések és rejtélyes gyilkosságok – aránylag kevés kockázatot jelentettek a közvélemény szempontjából, egy többszázazes tömeg elleni elnyomó fellépés viszont jelentős csapást mérhetett volna az egyébként is törékeny legitimációjukra.

A taktikai megfontolásoknak tehát stratégiai vonzatuk volt. Az *Otpor* arra számított, hogy képes lesz Belgrád szűk utcáinak a tüntetőkkel való megtöltésére, és ezáltal az emberek vagy gépjárművek gyors közlekedésének az akadályozására. Ukrajnában a Kijevbe vezető kisebb útvonalak lezárása szintén aránylag könnyen megoldhatóan bizonyult. A *Maidan Nezalezhnosti* (Függetlenség tere) elfoglalására irányuló korai erőfeszítések ily módon kulcsfontosságúnak bizonyultak, és végül az ellenzéknek is meglepte ennek a sikere. A tömegek mérete mindkét esetben megnehezítette, hogy a rezsimek „magas kockázatu” eszközök bevetése nélkül oszlassák fel a tüntetéseket, ami jelentősen növelte a tiltakozások elfojtására irányuló parancsok kiadásának vagy végrehajtásának a tétjét.

Felismerve a tüntetők gyors beáramlásának a jelentőségét a már a fővárosban lévőek védelme érdekében, az ukrán ellenzéki szervezők a választásokat megelőző időszakban megnövelték a

---

⁴ Az első forduló október 31-én Victor Yushchenko szoros győzelmével zárult, ez vezetett a második fordulóhoz. Belföldi és nemzetközi megfigyelők a választás első és második fordulójával kapcsolatban egyaránt széleskörű manipulációról és választási csalásokról számoltak be.

⁵ Noha az autópálya-rendőrség kezdetben megpróbálta a parancsnak megfelelően leállítani a Kijevbe tartó forgalmat, ezzel az igyekezetükkel az első 48 óra során – az ellenállhatatlanul hömpölygő forgalom és a tüntetők más útvonalakon történő beáramlása miatt – jórészt felhagytak. A *Pora* egyik aktivistája megjegyezte, hogy „ha a nagyobb utak le is vannak zárva, még mindig ott vannak a városba vezető kisebb útvonalak, és a környékeliek is segítettek az embereket”. Bezverkha, interjú, 2005. Különböző magyarázatok születtek azzal kapcsolatban, hogy Kuchma miért nem vetett be megbízhatóbb katonákat a városba való bejutás ellehetetlenítésére, ugyanakkor úgy tűnik, hogy a rezsím egyrészt alábecsülte a tüntetők jelentette fenyegetést, másrészt igyekezett mellőzni olyan eszközök alkalmazását, amelyek komolyabban aláásták volna a belföldi és nemzetközi legitimációját.

kijevi és Kijev-környéki népesség megszólítására irányuló erőfeszítéseiket.⁶ A Kijev-környéki lakosság biztosította a kijevi tüntetések gyors kibontakozását a Yushchenko felhívását követő első 48 órában. A végül több mint három hétig tartó tüntetéseket végigkísérte a résztvevők létszámára vonatkozó becsléseket övező figyelem (*Guardian*, 2005. május 13.). Ellenzéki vezetők egy éjjelnappal működő, élő kamerát is üzembe állítottak a Maidanon, amit az ellenzéki irányultságú 5-ös tévécsatorna sugárzott. Ez a taktika kiemelkedően hatásosnak bizonyult annak az ellenőztönzésében, hogy a hatóságok az esti órákban csapjanak le a tüntetőkre, amikor a tömeg kisebb volt. A taktika ötletgazdája, Boris Tarasyuk, Ukrajna korábbi külügyminisztere megjegyezte, hogy „a helyzet veszélyes volt, ezért azt javasoltam az 5-ös csatornának, hogy éjszaka élő közvetítést sugározzanak a Maidanról. Azért, hogy ha bármi történne, az emberek lássák, és rögtön megértsék, hogy mi történik (Tarasyuk, interjú, 2005). Egy nyugati diplomata szavaival ez egy „aduásznak” bizonyult, amennyiben azt az egyértelmű üzenetet küldte, hogy „Gyertek csak ellenünk, de ha vérontás lesz, azt »előben mutatja majd a CNN«” (nyugati diplomata, interjú, 2005. június 1.).⁷

A nagy tömegek az előnyök mellett lehetséges kockázatokat is jelentettek a szerbiai és ukrainai mozgalmak számára. A rendőrök tudták, hogy ők felelősek a közbiztonságért, és felelősségre fogják vonni őket, ha káosz uralkodna el. A szervezők a korábbi kudarcokból megtanulták, hogy ha a tüntetők erőszakossá válnának, az gyorsan magukra haragítaná a biztonsági erőket.⁸ Gene Sharp, az erőszakmentes konfliktus egyik meghatározó teoretikusa megjegyezte, hogy a „nagyobb, de az erőszakmentes fegyelmezettség fenntartására képtelen tömegek [...] gyengíthetik a mozgalmat”. Másrészt, írta, „a szükséges normákkal és fegyelmezettséggel, ellenállhatatlanná válhatnak” (Sharp, 1973).

Kulcsfontosságú volt tehát a provokatív cselekmények elkerülése, vagyis annak biztosítása, hogy – a korábbiakkal szemben – ne kerüljön sor erőszakra. A szerbiai és ukrainai mozgalmak egyaránt alapvető jelentőségűnek tekintették az erőszakmentes fegyelmezettség fenntartását, és képzéseket szerveztek az önkéntesek számára, hogy felkészítsék őket a rendőrökkel és katonákkal való esetleges konfrontációkra.

Ukrajnában a narancsos forradalomban a provokációk elkerülése különösen fontos volt a tömegeket érintő, háromhetes patthelyzet alatt. A tüntetők és a rendőrség, valamint a Yushchenko és Yanukovych támogatói közötti konfrontációk megelőzése érdekében a *Pora* és a *Mi* Ukrajnánk önkéntesei emberekből álló „puffer-zónákat” alkottak a rendőrség és a tömeg, valamint a rivális

---

⁶ Azt is gondolták továbbá, hogy az ukrainai népesség szélesebb körének a mozgósítása érdekében „fontos volt, hogy a fővárosban az emberek utcára menjenek” (Stetskiv, interjú, 2005).

⁷ Ez az interjúalany mint „kulcsfontosságú tényezőre” hivatkozott a televízió hiányára a kínai Tiananmen téri mézszárlással kapcsolatban. Ezzel összhangban, Martin és Varney megjegyezte, hogy „a külső közönség számára hozzáférhető információk hiánya” akadályozta, hogy az 1980-as évek kelet-timori ellenállási mozgalma nemzetközi támogatásra tegyen szert. Ezzel szemben viszont, a Suharto tábornok megbuktatására irányuló sikeres indonéziai népi mozgalom során a tüntetők azt írták a molinójukra, hogy „Fesd ki magad. Lehet, hogy a CNN-en leszel ma este” (Martin és Varney, 2001, 24, 31).

⁸ Egy ukrainai vezető megjegyezte 2005 júniusában, hogy „rettenetesen fontos volt, hogy soha, soha ne provokáljuk őket erőszakkal. Nagyon békések voltunk. Levontuk a 2000-es események keserű tanulságait”. Filenko, interjú, 2005.

sátortáborok között. Képzett önkéntesek járőröztek a tömegben és a sátortáborokban, hogy észrevegycék és kezeljék az esetleges konfliktusokat. Szórólapokat is osztottak, amelyek azt üzenték, hogy „Ne ülj fel a provokációnak. Győzni fogunk. Azért vagyunk erősek, mert nyugodtak vagyunk” (Filenko, interjú, 2005). Úgy tűnik, hogy mindez hatással volt a rendőrségre és a katonaságra is. Amint egy magas rangú rendőr egy 2005 júniusában készült interjú során megjegyezte: „Nagyra tartom, hogy Yushchenko csapata mindent megtett bármiféle konfliktus elkerülése érdekében. Nem tűntek különösebben erőszakosnak... Csodálatos volt” (magas rangú rendőr, interjú, 2005). Ez egyes esetekben a politikai koalíció vadabb elemeinek a visszafogását jelentette, akik „vért akartak” (*Segodnya*, 2005. november 21.).

Az erőszakmentesség megtartása melletti elköteleződésnek meghatározó szerepe volt a szerbiai és ukrainai mozgalom vezetőinek a stratégiai számításaiban. A terület stratégiai hosszú ideje érveltek amellet, hogy aszimmetrikus feltételek közepette az erőszakmentes eszközök stratégiai szempontból előnyösebbek, amennyiben lehetővé teszik az aktivisták számára, hogy „az ellenfél hatalmával, ideértve a rendőrséget és a katonaságot is, ne az ellenfél által választott fegyverrel, hanem más módon szegüljenek szembe” (Sharp, 1973). A 2000-ben az *Otpor* önkénteseinek tartott képzések kifejezetten hangsúlyozták a csoport stratégiájának ezt az elemét. Az ukrainai *Pora* egyik koordinátora nagyon hasonlóan érvelt, amikor megállapította, hogy az erőszakmentes alapállás lehetővé tette a mozgalom számára, hogy „egyenlő feltételek mellett” vegye fel a harcot a hatóságokkal. „Ha erőszakmentesek voltunk, akkor valódi vetélytársak voltunk. Ha erőszakosak lettünk volna, akkor ők is erőszakhoz folyamodtak volna. Ez volt az egyetlen hatékony stratégia abban a helyzetben” (Zolotaryov, interjú, 2005). A békésnek tűnő polgárok elleni erőszakos fellépésnek jóval súlyosabb belföldi és nemzetközi következményei lettek volna, mintha ugyanezt olyanok ellen követik el, akiket hihetően lehet terroristának címkézni.⁹

„Amikor eltörik a bot”

Végül is azonban, a mozgalom vezetői felismerték, hogy a rezsím felső vezetése dönthet úgy, hogy egy megállapodás költségesebb lenne számukra, mint a tüntetések erőszakos elfojtása. Szerbiában Milosevicnek pusztító politikai és személyes veszteségeket jelentett volna, ha lehetővé teszi az ellenzék győzelmét. Ukrajnában, noha Kuchma éppen távozott a pozíciójából, a táborába tartozó oligarchák sokat veszítettek volna Yushchenko győzelme esetén, a hivatalos felelősségük viszont csekély volt, ami különlegesen veszélyessé tette őket.

Mindkét országban történtek kísérletek tüntetők ellen irányuló állami erőszak szítására. Belgrádban, miután könnygázzal nem sikerült felosztatni a tömeget az *Otpor* 2000 októberi tüntetései során, a rendőrség állítólag parancsot kapott, hogy a tömegbe lőjön. Ukrajnában pedig, noha Kuchma személy szerint vonakodott elrendelni a tiltakozások elfojtását a narancsos forradalom során, a tüntetések első hetén a központi vezetőség kiadott egy 10 ezer rendőr Kijev-környéki mozgósításáról és élő lőszer biztosításáról szóló utasítást (*New York Times*, 2005. január

---

⁹ Felvethető például, ahogyan a Karimov-rezsím az iszlamista *Hizb ut-Tahrir* szervezetet hibáztatta a 2004 májusában történt andijani mézszárlással kapcsolatban.

17.). Kulcsfontosságú volt tehát, hogy a mozgalmak igyekezzenek aláásni a hatásosságát azoknak az elnyomó eszközöknek, amelyekre a rezsimek támaszkodtak. Amint azt a narancsos forradalom egy nyugati megfigyelője pontosan megfogalmazta, „mit csinálsz, ha megpróbálsz odacsapni egy bottal, de az eltörik a kezében?” (magas rangú nyugati diplomata, interjú, 2005. május 31.).

A fegyveres erők

Az autoriter kormányzatok gyakran támaszkodtak a nemzetállami katonaságra az uralmukat érő népi kihívások „pacifikálásában” (Helvey, 2000). 1989-ben a Népi Felszabadító Hadsereg volt az, amelyik blokádnál alá vonta a Tiananmen teret, és tüzet nyitott a diákokra. Egy évvel korábban, katonai erők fojtották el Burmában a népszavazást követő felkeléseket. Később, Üzbegisztánban, katonatisztek és katonai járművek voltak a rendőri és titkosszolgálati erők mellett az andijani vérengzés során (*New York Times*, 2005. június 17.).

Ukrajnában és Szerbiában, ahol a rezsim vezetői egyre inkább a belföldi rendőri erőkre támaszkodtak a hadsereggel szemben, a mozgalmak inkább bíztak abban, hogy a katonák meggyőzhetőek arról, hogy legalább semlegesek maradjanak.¹⁰ Az általános sorkatonai kötelezettség mindkét országban azt jelentette, hogy a hadsereg jórészt aránylag frissen toborzott emberekből állt, akik kapcsolatban maradtak a barátaikkal és a családjukkal – akiknek tehát a civil társaikhoz hasonló politikai kötődéseik voltak. Ukrajnában a mozgalom sokat dolgozott a katonák családjaival a jelentősebb katonai jelenléttel bíró városokban a kapcsolatépítés és a vélemények begyűjtése érdekében, felismerve, hogy „a családtagok jó barométerek lehetnek” (Antonets, interjú, 2005). A katonaság és a szélesebb társadalom közötti kapcsolatok miatt, az ellenzék szerbiai és ukrajnai hadseregek címzett üzenetei gyakran megegyeztek a társadalom egészének szánt általános üzenetekkel, és a demokratikus reformokat, a nacionalizmust, és a korrupciós *status quo*-ból való elmozdulást hangsúlyozták.

Egyes fontos üzenetek azonban kifejezetten a fegyveres erőkben szolgálatot teljesítőket igyekeztek megszólítani. A hadseregben mindkét országban egyre rosszabb állapotok uralkodtak (Kuzio, 2000). Milosevic uralma alatt a katonák, szemben Tito egykori Jugoszláv Nemzeti Hadseregének a kiváltságos helyzetével, a beszámolók szerint úgy érezték, hogy kevésbé értékelik őket, mint a rendőrséget. Ukrajnában a másfél évtizedes költségvetési elvonások miatt a hadsereget a belügyminisztériumi társaiknál alacsonyabb fizetések, kevesebb belföldi képzés és alacsonyabb szintű morál jellemezte (*Financial Times*, 2004. november 25.). Becslések szerint a katonák több mint 80 százaléka az „átlagnál rosszabbnak” vagy „alacsonynak” értékelte a családjuk életszínvonalát (Grytsenko, 2000). A politikai ellenzék kihasználta ezeket az érzéseket az elnökválasztási kampányok során: elismerték a katonák problémáit, és intézkedéseket javasoltak azok orvoslására.¹¹ A Mi Ukrajnánk koalíció például kifejezetten hangsúlyozta a katonák számára

---

¹⁰ Ukrajnában a hadsereg, valamint a NATO Partnerség a Békéért és az Amerikai Egyesült Államok *International Military Education and Training* (IMET) programja közötti szoros kapcsolatok és képzési programok szintén hozzájárulhattak a fegyveres erők demokrácia-párti érzületéhez.

¹¹ Dragan Vuksic nyugalmazott ezrede például a következőket mondta 2000 áprilisában: „Slobodon Milosevic [...] a rendőrségre támaszkodott, azt gondolta, hogy a rendőrség meg tudja oldani az összes problémáját. Koszovóban

fontos ügyeket, mint a nyugdíj és a családok jogai, hogy szavazatokat nyerjen a katonáktól és a veteránoktól (Antonets, interjú, 2005).

A hagyományos kampányüzeneteken túl, a mozgalmaknak foglalkozniuk kellett azokkal az ügyekkel is, amelyeknek stratégiai jelentőségük volt a mindkét országban kibontakozó jogon kívüli hatalmi harcokkal kapcsolatban. A háború utáni Szerbiában a NATO-bombázások jelentős szerepet játszottak Milosevicnek az ellenzék hiteltelenítésére irányuló erőfeszítéseiben. Az *Otpor* számára aggodalomra adott okot, hogy a rezsim, felismerve, hogy ez mennyire érzékeny kérdés a hadsereg számára, megpróbálhatja az elnyomásra irányuló utasításokat úgy megfogalmazni, hogy azok a tüntetőket erőszakos, egy NATO-megszállást előkészítő zsoldosoknak állítsák be.

Erre az eshetőségre tekintettel, a hadseregnek szóló üzenetek hangsúlyozták, hogy az ellenzék nem egy „ötödik hadoszlop”, és arra szólították fel a hadsereget, hogy a szerb népet szolgálják, ne a kormányzó pártot.¹² A hazaárulás rezsim által megfogalmazott vádjának az ellensúlyozása érdekében az *Otpor* nyíltan elítélte a NATO által végrehajtott bombázásokat, hangsúlyozva, hogy azokért Milosevicet terheli felelősség. 2000. március 22-én például az *Otpor* „Ellenállás a NATO agressziójával szemben” feliratú plakátokkal emlékezett meg a bombázások kezdetének az évfordulójáról. Azáltal is igyekeztek aláásni Milosevic nacionalista támogatását, hogy olyan tartalékos katonákat hívtak el felszólalni a felvonulásaikra és tüntetéseikre, akik Milosevicet „Koszovó elárulása” miatt ítélték el.

Az, hogy a szerbiai ellenzéki koalíció vezetőségében két nyugdíjas tábornok is helyet kapott – egyikük, Momcilo Peisic tábornok volt, aki 1992 és 1998 között a szerb hadsereg vezérkari főnöke volt – növelte az *Otpor* hitelességét.¹³ Azonban dacára ezeknek a kapcsolatoknak, az ellenzéknek nem sikerült egyeztetéseket kezdeményeznie a hadsereg tábornokaival, és soha nem kaptak semmilyen garanciát arra, hogy a hadsereg nem avatkozna be, ha tömegtüntetésekre kerülne sor.¹⁴ Végül is, noha a szerb hadsereg mozgósított katonákat Belgrád külvárosába, komolyabb kísérletet soha nem tettek a városközpontba való bevonulásra.¹⁵

---

viszont rájött, hogy nem tudja. Nem bízott a Jugoszláv Hadseregben. Aztán személyi változásokról döntött [...] hozzá hűséges tisztet nevezett ki, akik végrehajtották a megfelelő tisztogatásokat. Most már a katonaságra támaszkodik inkább (*Vreme*, 2000. április 22.).

¹² Ezt a megközelítést Ukrajnában is alkalmazták, ahol az „A hadsereg a néppel van” szlogent gyakran skandálták a tüntetők. Ezek a szlogenek azokkal az üzenetekkel is egybecsengtek, amelyeket a tankoknak ellenszegülő orosz polgárok kiáltottak az 1991-es puccs során (Ackerman és Duvall, 2000, 14).

¹³ Momcilo Perisic tábornok a politikai szerepvállalásának a magyarázataként a következőket mondta: „A Jugoszláv Hadsereg nem a kormányzó párt hadserege. Az az állam intézménye, ami a polgárok és a szülőföld érdekeit védelmezi... Ezért döntöttem úgy, hogy politikai szerepet vállalok – hogy megelőzzem a hadsereggel való visszaéléseket” (*Nezavisna Svetlost* újság, 2000. július 8.).

¹⁴ Zoran Djindjic később a következőket nyilatkozta: „Noha Perisic és Obradovic tábornokok [ellenzéki vezetők] próbálkoztak ezzel, végül nem sikerült kiderítenünk, hogy milyen volt valójában a hangulat a hadseregben, még az október 5-e előtti napokban sem” (*Vreme*, 2000. november 2.).

¹⁵ A tanulmány egyik szerzőjét, Ivan Marovicot szeptember 9-én sorozták be a hadseregbe, két héttel a választások előtt. Október 5-én a nap végére az egysége összes katonájának nyoma veszett. Este a katonák azt vitatták egymás között, hogy mit csináljanak: voltak, akik azt mondták, hogy „dobjuk el a fegyverünket és menjünk Belgrádba, csatlakozzunk a tüntetőkhöz”, míg mások azt mondták, hogy „tartsuk meg a fegyverünket, és csatlakozzunk a

Ukrajnában az ellenzéki elit a katonai vezetőkkel való közvetlen kapcsolatot központi – noha titkos – célnak tekintette. Az erre irányuló erőfeszítéseik 2002 decemberében kezdődtek, amikor Volodymyr Antonets tábornok, az ukrán légierő nyugalmazott vezetője, vonakodva befejezte katonai pályafutását, és csatlakozott az ellenzékhez.¹⁶ Antonets korábbi kollégáiból hozott létre olyan önkéntes csoportokat, amelyek kifejezetten az állami biztonsági erőkkel való kapcsolatfelvételen dolgoztak. Mivel nyugalmazott katonákból álltak, Antonets csapatai aránylag könnyen kapcsolatba tudtak lépni középszintű ukrán katonai vezetőkkel, katonacsaládokkal és veteránokkal. A régiós csoportok tagjai Ukrajna-szerte azon dolgoztak, hogy „titokban kapcsolatokat építsenek a saját szintjükön, és továbbadják az információkat” Antonets tábornoknak (Antonets, interjú, 2005).

2004 októberében, „előre látva, hogy a Kuchma-kormány sosem fogja harc nélkül megadni magát, és felismerve, hogy fegyverekhez is folyamodhatnak”, a csoport munkája irányt váltott, és az eljövendő harcra való aktív felkészülésen dolgoztak. Mozgásba hozták az előző 18 hónap során kiépített kapcsolatokat és régi barátságokat. Antonets szerint:

„Az embereimnek voltak barátai, kapcsolatai [...] sokan közülük közvetlenül katonai alegységeket irányítottak. Számunkra fontos volt a mozgalmat alulról felépíteni, hogy a vezetőség megértse, hogy nem lehetséges eleget tenni Kuchma parancsainak, mivel az alsóbb szinteken nem lenne támogatása a fegyverek használatának. (Antonets, interjú, 2005.)

Valóban az ukrán hadsereg „középső és felső-középső” szintje volt az, amelyeken az „informális megállapodások” kulcsfontosságú sorozata létrejött. Ezeknek a tárgyalásoknak az eredményeképpen, középszintű katonatisztek megállapodtak, hogy semmilyen körülmények között nem fognak erőszakot alkalmazni a tüntetők elnyomása érdekében. Ha a rezsím rendőri vagy speciális különítményi erőkkel kezdeményeznének erőszakos taktikákat civilekkel szemben, a hadsereg egységei szükség esetén fizikailag is közbelépnének, és közvetítenének.

November 28-án este, amikor a belügyminisztériumi különleges erők mozgósítási parancsot kaptak, ezek a megállapodások életbe léptek. A Mi Ukrajnánk vezetősége a mozgósítást követően nem sokkal értesült a fejleményekről a különleges erőkben szolgáló szimpatizánsaiktól (Mi Ukrajnánk főkoordinátor, interjú, 2005). Egy órán belül felvették a kapcsolatot a nyugati nagykövetségekkel, és a hadsereg vezérkari főnöke, Olexander Petruk tábornok azzal a fenyegetéssel hívta fel a Belügyminisztériumot, hogy fegyvertelen ukrán katonákat fognak elhelyezni a belügyminisztériumi fegyveresek és a tüntetők közé (*Ukrayinska Pravda*, 2005. április 20.). Egy nyugati diplomata, aki részt vett a telefonhívások sorozatában utólag úgy

---

tüntetőkhöz”. Másnap reggel a tisztok bejelentették, hogy új kormány került hatalomra, és a hadsereg nem avatkozik bele a politikába. Ezt megelőzően, az egyik altiszt odament Marovichhoz, megrázta a kezét, és azt mondta: „Gratulálok, nyertetek”. A szerző így tudta meg, hogy Milosevicnek vége.

¹⁶ Antonets 1999-ben vonult nyugdíjba a hadseregből, miután Kuchma áthelyezte egy „olyan pozícióba, amelyet soha nem fogadtam volna el”. Kuchma és közöttük katonai repülőgépek kereskedelmi légitársaságok számára való eladása kapcsán alakult ki konfliktus.

emlékezett, hogy „úgy feküdtem le, hogy azt hittem, hogy ez rajtunk múlt. De reggel aztán hallottam a hadsereg vezetőjének a hívásáról. A hadseregtől érkező hívás fontosabb volt” (magas rangú nyugati diplomata, interjú, 2005. június 7.).

Helyi rendőrség

A nagymértékben átpolitizált rendőri erők Szerbiában és Ukrajnában is komolyabb fenyegetést jelentettek a mozgalmak tevékenységei számára, mint a nemzeti hadseregek. Hivatásos állományú szervezetekként, amelyek alkotmányos feladata a közrend védelme, az identitásuk szorosabban összekapcsolódott a hatalmon lévő rezsimekkel. 2004 májusában például az ukrán belügyminiszter Mykola Bilokon többször kijelentette egy egyeztetésen a régiós beosztottjainak, hogy noha „azt mondják nekünk, hogy a milícia tartsa kívül magát a politikán”, mint „fegyveres kormányzati szervnek [...] a kormányt kell támogatnunk. Meg fogjuk nyerni a választások első fordulóját – és aztán három napig iszunk!” (Committee of Voters of Ukraine, 2004. május). Egy ukrán belügyminisztériumi tisztviselő szerint a választások előtt „konkrétan olyan parancsok voltak, hogy szavazzunk [a kormánypárti jelöltre, Victor] Yanukovychra” (belügyminisztériumi tisztviselő, interjú, 2005). Szerbia esetében Milosevic 1999-ben a helyi rendőrséget Koszovóban vetette be, majd sikeresen utasította őket, hogy aránytalan erő alkalmazásával fojtsák el az *Otpor* tüntetéseit.

A kormányzat vezetőinek az alacsonyabb szinteken jelentkező támogatottságát részben a rezsim által alkalmazott intenzív indoktrinációs technikák magyarázták. Ukrajnában a választási kampány során olyan videófelveteleket „találtak” a fontosabb rendőrkapitányságokon, amelyek látszólag az ellenzéknek a rendőrség iránti vehemens megvetését és azt a szándékát mutatták be, hogy „elpusztítsák” a Kuchma-párti jelöltet, Yanukovychot.¹⁷ A felvételeket egy újságíró, azok megtekintése után a George Orwell 1984 című könyvéből ismert „két perc gyűlölethez” hasonlította (5-ös csatorna újságíró, interjú, 2005). A kormány képviselői mindkét országban megpróbálták azzal hitelteleníteni a diákok megmozdulásait, hogy a nyilvánosságban „terroristáknak” vagy „drogfüggőknek” mutatták be őket (Zolotariov, interjú, 2005).

Mindkét mozgalom számára alapvető jelentőségű volt tehát, hogy aláássák a rezsim hitelességét és meggyözzék a rendfenntartó erőket az ügyük igazáról. Az *Otpor* esetében az öklöbe szorított öklöt választották jelképnek, amit fekete pólókon hordtak. A cél az volt, hogy veszélyesnek tűnjenek, ugyanakkor erőszakmentesek maradjanak – annak érdekében, hogy a vezető kormányzati tisztviselőket félrevezessék, a rendőrök számára viszont valós információkat közvetítsenek.¹⁸ Az *Otpor* stratégiai felismerték, hogy ha a kormány forradalmi szervezetnek tartja

---

¹⁷ A felvételeket egy rendőr adta át az 5-ös csatornának, ami aztán leadta azokat, hogy „láthatóvá válhasson a rendőrségre irányuló agymosás és manipuláció” (5-ös csatorna újságíró, interjú, 2005).

¹⁸ Az *Otpor* azt remélte, hogy ez az ikonográfia kifejezetten irritálja majd Mirjana Markovicot, Milosevic feleségét, aki egyúttal a Jugoszláv Baloldal vezetője is volt. A Jugoszláv Baloldal által kiadott sajtóközlemények hamarosan megmutatták, hogy az *Otpor* ikonográfiája által kiváltott hatások minden várakozást felülmúltak. Az Elemzési Igazgatóság egyik titkosított dokumentuma valóban egybe csengett a Jugoszláv Baloldal által közzétett közleményekkel: „a szervezet tagjainak a ruházatkodási stílusa (fekete sapkák és sálak, nadrágok és fekete pólók) azt a

az *Otpor*, akkor a rezsím rendőröket küld majd az aktivisták letartóztatására.¹⁹ Mivel azonban az *Otpor* szigorúan erőszakmentes volt, és a választásokat tartotta a változás legitim eszközének, a rendőrök a kihallgatások során más információkat hallottak, mint amire számítottak – amivel az *Otpor* reményei szerint el tudták érni, hogy a rendőrök megkérdőjelezzék a kormány indítékait.

A stratégia jórészt sikeres volt. Ahogy az *Otpor* növekedett, az aktivisták letartóztatása egyre gyakoribbá, a rezsím vádaskodásai pedig egyre hiteltelenebbé váltak – különösen 2000. május 2-át követően, amikor az *Otpor* három aktivistáját Pozarevacban, Milosevic szülővárosában súlyosan bántalmazták Markónak, Milosevic fiának a barátai, akiket később a rendőrség előállított és emberölés kísérlete miatt indított ellenük eljárást. A Szocialista Párt egyik tisztviselőjének a május 13-i, újvidéki meggyilkolását a rezsím arra használta fel, hogy terrorszervezetnek címkézze az *Otpor*-t, és a szervezetet tegye felelőssé a halálesetért.²⁰ Ezt az *Otpor* elnyomására irányuló erőfeszítések intenzívebbé válása követte, és *Otpor* aktivisták véletlenszerűen kiválasztott ezreit tartóztatták le a következő néhány hónapban. Talán ironikus módon azonban éppen ez segítette elő az *Otpor* és a rendőrség közötti kommunikációt.²¹ Mire sor került a szeptember 24-i választásokra, a szerb rendőrség – a magas rangú vezetőket kivéve – többet tudott az *Otpor*-ról és annak céljairól, módszereiről, mint általában a közvélemény. Az *Otpor* pedig minden előállítás és elzárás alkalmával információkat szerzett a rendőrök hangulatáról.

Az ukrán civil mozgalom, a *Pora* szintén a rendőrökkel való kommunikációra tudta használni az előállításokat, noha a szerbiai társaiknál kisebb mértékben. A nyár során diák aktivistákat állítottak elő és hallgattak ki egy-egy tüntetésen való részvételük, vagy ellenzéki matricák és hírlevelek terjesztése miatt (*Kiev Interfax*, 2004. augusztus 5.). Októberben a rezsím több mint 150 aktivistát állított elő és hallgatott ki, majd a *Pora* tizenöt tagja ellen terrorizmus vádjával indított eljárásokat. Ezek az előállítások mind alkalmat adtak a rendőrökkel való kommunikációra (Kaskiv, interjú, 2005).²² A *Pora* aktivistái fel is keresték az Ukrajna különböző részeiben lévő rendőrkapitányságokat, hogy virágokat és a rendőröknek írt leveleket osszanak szét, és arra kérik őket, hogy tartsák be a törvényeket (Mi Ukrajnánk főkoordinátor, interjú, 2005).

---

sötét múltat és náci ideológiát idézik, amelyek hatalmas szenvedést és gonoszságot szabadítottak rá a nemzetre („Információk a fasiszta terrorszervezet Otpor illegális tevékenységeiről”, Elemzési Igazgatóság, Belügyminisztérium, Belgrád, 2000. június 7.)

¹⁹ Vlastimir Djordjevic tábornok, a közrendvédelmi terület vezetője és belügyminiszter-helyettes arra utasította a rendőrséget, hogy „azonosítsák be az »Otpor« tagjait, adatokat gyűjtsenek a résztvevők számáról, szándékairól, kötődéseiről, mozgásáról és egyéb tevékenységeiről, és mindezeket az információkat a Politikai Igazgatóság részére továbbítsák” (Vlastimir Djordjevic tábornok 33/2000 számú parancsa, 2000. május 11.).

²⁰ A legtöbb, az eseményről beszámoló forrás arra a következtetésre jutott, hogy a gyilkossághoz családi konfliktus vezetett.

²¹ A Humanitarian Law Fund belgrádi jelentése szerint május 2. és szeptember 24. között több mint 2000 *Otpor* aktivistát zártak el, az ellenzéki pártok mintegy 400 tagjával, és civil szervezetek további 100 tagjával együtt. Mintegy 300 *Otpor* aktivistát legalább öt alkalommal zártak el. Az elzártak tíz százaléka (mintegy 200-an) 18 évnél fiatalabb volt („Police Crackdown on Otpor—Serbia, 2 May to 24 September 2000”, Humanitarian Law Fund jelentés, Belgrád, 2001. november 23.).

²² A 2004 októberi razziákban az SBU, Ukrajna belföldi titkosszolgálat is részt vett.

Több tényező is a szervezetek stratégiájának kedvezett. Mivel jórészt *mainstream* fiatalokból álltak, a terrorizmus vádjai kevésbé tűntek hihetőnek. A fiatalok által fenntartott szigorú erőszakmentes fegyelmesség – amit a szervezetek belső szabályai is előírtak – tovább növelte a zavart. Mindkét szervezet élt a humor eszközével, hogy ezt az ellentmondást kidomborítsa: az *Otpor* a fiatal tizenéves tagjait mint terrorista „modelleket” mutatta be, a *Pora* aktivistái pedig citromokkal tüntettek, amikor az a vád érte őket, hogy gránátokat halmoznak fel (*Interfax Ukraine*, 2004. november 28.; az ifjúsági szervezetek által alkalmazott humorról bővebben ld. Kuzio, 2006). Végül, a laza szervezeti struktúrák és a helyi kezdeményezések bátorítása együttesen azt eredményezte, hogy tiltakozások országsszerte felüthették a fejüket a végső küzdelemre való felkészülés során, ami lehetetlenné tette a rezsim számára, hogy a leghűségesebb és legbrutálisabb egységeit küldje a tiltakozókra.

Az *Otpor* és a *Pora* gyorsan reagált az előállításokra. Mindkét csoport riadóláncokat állított fel, hogy azokon keresztül gyorsan értesítsék az előállításokról a támogatók és újságírók helyi hálózatait, és azonnal tüntetőket mozgósítottak a rendőrkapitányságok számonkérése érdekében. Ennek eredményeképpen az előállítottakat gyakran néhány órán belül kiengedték, ami további aktivistákat bátorított arra, hogy megkockáztassák az előállítást.²³ Ukrajnában a *Pora* az ellenzéki parlamenti képviselők „speciális csoportjait” és az országgyűlési biztosokat hívta segítségül a „rendőrségi vizsgálatok lehetőségeinek a jelentős korlátozása” érdekében (Kaskiv, interjú, 2005).

A helyi lakosság gyors kezdeményezései további elrettentő erővel hatottak az erőszak alkalmazásával kapcsolatban. Október 4-én például rendőrök százait küldték a kolubarai szénbányászok elnyomására, miután szeptember 29. óta mintegy 7000 bányász sztrájkolt ott (*New York Times*, 2000. október 5.). Ezek a bányák nélkülözhetetlenek voltak a szerbiai áramtermelés számára, és a sztrájk súlyos áramszünetekkel fenyegetett. Ahogy a rendőrség közeledett a bányákhoz, a bányászok elkezdtek telefonon értesíteni a közeli városok és falvak lakosait, akik gyorsan odamentek megvédeni őket. A rendőrség végül figyelmen kívül hagyta a tömeg feloszlásáról szóló parancsot.

A politikai elit Szerbiában és Ukrajnában is igyekezett hallgatóságos megállapodásokat kötni egyes rendőrökkel. Volodomor Filenko és Taras Stetskiv képviselők például, még mielőtt bármi történt volna, összeállítottak egy vázlatot az „előkészület és viselkedés rendjéről”. A Mi Ukrajnánk tömegrendezvényeihez nemcsak önkormányzati engedélyt kértek, hanem hivatalos levélben is megkeresték az adott helyi rendőrkapitányságokat. Ezek a megkeresések, amint azt később elmondták, „lehetőséget biztosítottak számunkra egy találkozóra, ahol megismerhettük a hangulatukat, és megtudhattuk, hogy mire számíthatunk” (Stetskiv, interjú, 2005). Kijevben kifejezetten arra törekedtek, hogy kapcsolatba kerüljenek a városházával és az annak alárendelt rendőri erőkkel. A Mi Ukrajnánk vezetőivel történt számos egyeztetést követően, a narancsos

---

²³ Ezt a stratégiát nehezebb lett volna megvalósítani akkor, ha a kínzások elterjedtebb elemei lettek volna a rendőrségi kihallgatásoknak. Szerbiában a bebörtönzöttek kevesebb, mint 1 százalékát vetették alá kínzásnak. A legkegyetlenebb eset a dél-szerbiai Vladicin Hanban történt, ahol a rendőrség hét *Otpor* aktivistát három órán keresztül kínzott. Őket a rendőrkapitányság előtt összegyűlt, a szabadon engedésüket követelő 300 polgár mentette meg.

forradalom idején Oleksander Omelchenko kijevi polgármester már a – városi önkormányzat és a belügyminisztérium kettős kötelékében dolgozó – kijevi rendőrség teljes együttműködését ígérte (Mi Ukrajnánk főkoordinátor, interjú, 2005).

Stetskiv visszaemlékezései szerint a rendfenntartó erőkkal tartott egyeztetéseken egyszerre hangsúlyozták az ellenzéki győzelem esélyét, és azt, hogy a Mi Ukrajnánk szemmel tartja a tevékenységüket:

Azoknak, akikkel beszéltünk, a következőket mondtuk: „Kedves emberek, Kuchma sosem fog győzni. És Yanukovych sem fog győzni, mivel az emberek Yuschenkóval vannak. Arra kérünk titeket, hogy ne sértsétek meg a törvényt, mert felelősségre fogunk vonni titeket”. Ezt mint egy imát ismételtük. A propagandaháborút megnyertük, elbizonytalanítottuk őket, elértük, hogy kételkedjenek Kuchma győzelmében. Ez nagyon fontos, amikor az ellenség bizonytalan, ti viszont magabiztosak vagytok. Akkor ti vagytok nyeregben”. (Stetskiv, interjú, 2005.)

Ezekon a találkozókön Stetskiv szerint „jelentős erőfeszítésekre és hosszú időbe telt, hogy meggyőzzük őket, hogy a korábbi hatalomnak vége lesz – hogy az nem tart örökké. Mindenesetre ezt az üzenetet volt fontos közvetítenünk” (Stetskiv, interjú, 2005). Ezeknek az erőfeszítéseknek a sikere azon múlt, hogy az ellenzék mennyi társadalmi támogatottságra tud szert tenni. Volodymyr Filenko felidézte, hogy a rendőrség és az ellenzék közötti kapcsolatok „semmilyen eredményre nem vezettek azt megelőzően, hogy az emberek utcára mentek volna. Miután az emberek utcára mentek, ezek a kapcsolatok végül eredményekhez vezettek. Anélkül, hogy ennyien lettek volna az utcán, a tárgyalások és megállapodások lehetetlenek lettek volna. Ez volt az a helyzet, amiben ilyen találkozók létrejöhettek” (Filenko, interjú, 2005).²⁴

Szerbiában csendes és intenzív egyeztetésekre került sor a rendőrkapitányok és a politikai ellenzék vezetői között a választási eredmények szeptember 25-i nyilvánosságra hozatala és október 5-e között. Ebben az időszakban egyes rendőrkapitányok nyíltan kijelentették, hogy nem fognak fellépni a tüntetőkkel szemben, de őket azonnal kirúgták.²⁵ Zoran Djindic később azt mondta, hogy „egy szerdáról csütörtökre [október 4-éről október 5-ére] virradó éjszakai egyeztetésen számos rendőrkapitány eldöntötte, hogy nem fognak beavatkozni. Ez az információ eljutott hozzánk. [...]

---

²⁴ Filenko, V., 2005. A. Binnendijk interjúja, Kijev, 2005. június 10. June 10, 2005. Kiev. [A szerző birtokában lévő hangfelvétel.] Hasonlóan nyilatkozott egy másik Mi Ukrajnánk munkatárs is: „Yuschenko számos esetben kérte a katonákat és a rendőröket, hogy ne engedelmességeskedjenek törvénytelen parancsoknak, de amíg az emberek nem mentek utcára, mindez látszólag nem vezetett javuláshoz, és addig nem is váltak Yuschenko támogatóivá” (Burkovsky, interjú, 2005).

²⁵ Zivko Trajkovic tábornokot, a Különleges Antiterrorista Egység (SAJ) vezetőjét múlt csütörtökön [2000. szeptember 28.] leváltották, és indokolás nélkül áthelyezték Kursumlijába [egy dél-szerbiai kisvárosba]” (*Glas Javnosti*, 2000. október 2.).

Azt mondták nekünk: parancsokat fogunk kapni, de ne aggódjatok, nem fogjuk végrehajtani őket. És pont így is történt.”²⁶

---

²⁶ Djindic a következőket is elmondta: „Éjfél körül értesültünk róla, hogy Vljako Stojiljkovic [belügyminiszter] arról tájékoztatott négy-öt rendőrségi vezetőt, akik alá rendőrök ezrei tartoztak, hogy a következő napon [október 5-én] erőszak alkalmazására kerül majd sor. Nemcsak lőfegyverek, hanem robbanóanyagok használatára is, a konvojok Belgrádba jutásának a megakadályozására. És hogy Milosevic adta a parancsot, hogy bármi áron megvédje a kormányt. Ezt egyes tábornokok már az utasítási lánc legtetején leállították, és mi kapcsolatban voltunk velük azon az éjszaka. Nem hittünk nekik teljes mértékben, de ennek ellenére is erre az információra építettük a stratégiánkat” (*Vreme*, 2000. november 2.).

Az ukrán titkosszolgálatok

2004 novembere óta jelentős viták folytak a *Sluzhba Bespeky Ukrayiny* (SBU), az ukrán titkosszolgálat szerepéről a narancsos forradalom sikerében (a vita részleteihez ld. *New York Times*, 2005. január 17. és *Eurasian Daily Monitor*, 2005. január 24.). Noha számos forrás mellett érvel, hogy az SBU-hoz képest a hadsereg álláspontja inkább volt ügydöntő a vérontás elkerülésében, érdemes a lojalitás összeomlását ennek az intézménynek az esetében is megvizsgálni.

A kampány során a titkosszolgálatok szándékait gyakran nehéz volt megítélni. Amikor 2002-ben a *Mi Ukrainánk* politikai koalíció központi irodáját létrehozták Kijevben, számos rendfenntartó szervezet és köztük az SBU is szoroson figyelte a lépéseiket (Filenko, interjú, 2005). 2004 októberében civilruhás SBU ügynökök több, a választásokkal foglalkozó civil szervezet irodáját átkutatták, a munkatársak otthonaival együtt, és különböző iratokat foglaltak le választói nyilvántartásokkal és kampányfinanszírozási forrásokkal kapcsolatban (*Ukrayinska Pravda*, 2004. október 23.).

Az SBU lojalitása a kezdetektől fogva kérdéses volt. Egy a szervezetet jól ismerő megfigyelő a következőképpen jellemezte a viszonyokat:

Az az igazság, hogy az ukrán biztonsági szolgálatok három részre szakadtak. Az egyik Yanukovych-párti volt. Az SBU másik része megpróbált információkat megosztani az ellenzékkel, a harmadik rész pedig tétlen volt. Az, hogy az SBU nem volt egységes, egy további segítséget jelentett a forradalomnak. (5-ös csatorna újságíró, interjú, 2005.)

A kampány során az ellenzék és az SBU egyes elemei nem-hivatalos kommunikációs csatornákat tartottak fenn egymással. A *Mi Ukrainánk* táborában sokaknak voltak a kampányt megelőző időszakból elit kapcsolatai a belső titkosszolgálaton belül: az SBU-t vezető Ihor Smeshko tábornok az ellenzéki vezetőkhez fűződő kapcsolatai közül sokat 1992-re vezet vissza, amikor Ukrajna első hadügyi követségi titkára volt Washington D.C.-ben (Smeshko, interjú, 2005). Smeshko egy ellentmondásos figura a narancsos forradalom történetében. Szeptember elején került sor az ellenzéki elnökjelölt Victor Yushchenko, Smeshko tábornok és más magasrangú SBU tisztviselők között egy késő esti egyeztetésre, ami a Yushchenko megmérgezésével való esetleges összefüggés miatt vált később hírhedtté, és ahol Smeshko szavaival arról volt szó, hogy az „SBU részt vesz, vagy nem vesz részt az elnökválasztásban”. Yushchenko, aki a kormányzati szerveknek a választások idején tanúsított „helytelen viselkedése” miatt aggódott, később azt mondta a találkozóról, hogy „Egyértelművé akartam tenni az SBU vezetője számára, hogy a törvényességnek kell uralkodnia a területén” (*Ukrayinska Pravda*, 2004. október 2.).

A szervezet élén Smeshko az SBU-ra úgy tekintett, mint ami „egyensúlyozik” az Ukrainában zajló politikai küzdelemben, de nem rejtette véka alá a személyes ellenérzéseit Yanukovych bűnözői múltjával kapcsolatban (Smeshko, interjú, 2005). 2004 nyarán egy SBU-ügynököt jelölt ki titkos közvetítőként Oleg Rybachuk, a *Mi Ukrainánk* kabinetfőnöke felé, aki rendszeresen naprakész

titkosszolgálati információkban részesült 2004 őszén. Rybachuknak olyan, a Yanukovych-központból származó dokumentumokat is felajánlottak, amelyek a választási csalások elkövetésére irányuló szándékaikat mutatták, és amit Rybachuk később fel is használt a Mi Ukrajnánk kampányában (*Eurasia Daily Monitor*, 2005. január 14.) (Kuzio, 2005a,b). Amikor Yushchenko találkozott Smeshkóval november 24-én, hogy személyes védelmet kérjen tőle, az SBU vezetője az „Alpha” elit antiterrorista egység nyolc tagját biztosította erre a feladatra, és SBU ex-ügynökökkel is felvette a kapcsolatot, hogy ők segítsék a kampány védelmi munkatársait. Abban ugyanakkor egyetértés volt, hogy az SBU fenn fogja tartani a semleges pozícióját a politikai folyamat kimenetelével kapcsolatban (*New York Times*, 2005. január 17.).

Amikor a különleges erők katonáit mozgósították november 28-án éjszaka, az SBU aktív szerepet játszott a meghatározó szereplőkkel való kapcsolatfelvételben. A Mi Ukrajnánkból származó források szerint Smeshko a főügyészt, a belügyminisztert és a kijevi rendőrség vezetőjét is felhívta a katonák visszahívása érdekében (*Agence France Presse*, 2005. február 15.). Léteznek olyan, a hitelességükben meg nem erősített jelentések is, amelyek szerint az Alpha különleges erők katonái fel voltak készülve arra, hogy felfegyverkezve avatkozzanak be, ha a belügyi erők bevonulnának Kijevbe (5-ös csatorna újságíró, interjú, 2005). A Mi Ukrajnánk egyik résztvevője, aki korábban az SBU-val koordinálta a Maidanon való rendfenntartást, nem gondolta magától értetődőnek a szervezet támogatását, ezért arról megkönnyebbüléssel értesült. Antonets tábornok visszaemlékezése szerint „az SBU, akiknek az emberei dolgoztak a Maidan környékén, ismerték a helyzetet, és így maguk tudtak döntéseket hozni. A legnehezebb időszakban azt az információt kaptuk, hogy a Madian oldalára állnának” (Antonets, interjú, 2004).

A narancsos forradalomban játszott szerepére visszatekintve Smeshko tábornok fenntartja, hogy az elsődleges célja a vérontás – vagy akár a polgárháború – megelőzése volt (Smeshko, interjú, 2005). Az események más résztvevői és megfigyelői amellet érvelnek, hogy az ellenzéki győzelem esélye kulcsfontosságú volt, amennyiben „az SBU tisztjei mindkét táborral együttműködtek, mivel jó kapcsolatban akartak lenni a leendő győztesel, bárki is legyen az” (5-ös csatorna újságíró, interjú, 2005). Yulia Tymoshenko, ehhez hasonlóan, úgy nyilatkozott, hogy „ez egy nagyon bonyolult játszma volt”, és úgy érezte, hogy Smeshko tábornok és az SBU tisztjei – a *New York Times* vele interjút készítő újságírójának a szavaival – helyezkedtek” (*New York Times*, 2005. január 17.). Valószínűleg erkölcsi és pragmatikus megfontolások egyaránt befolyásolták a szervezetben dolgozók személyes döntéseit.

Különleges erők: a „kő-papír-olló” dinamika

Mindkét ország biztonsági erőinek voltak olyan elemei, amelyek vélhetően immunisak voltak az erőszakmentes mozgalmak azon erőfeszítéseivel szemben, hogy meggyőzzék őket a tüntetőkkel szemben alkalmazott erőszak mellőzéséről. Ezekben a helyzetekben nem a meggyőzés, hanem az elrettentés volt a mozgalmak elsődleges célja.

Ukrajnában a Belügyminisztérium Kijevbe és a Krímtől Kelet-Ukrajnáig terjedő területre telepített különleges egységei kiemelkedő veszélyt jelentettek a tüntetőkre nézve.²⁷ A szervezet alsó és középső szintje a legtöbb információ forrástól elvágvá, laktanyákban lakott és elzárt táborokban részesült kiképzésben. A Mi Ukrajnánk csapatának kevés kapcsolata volt a Krími Területi Parancsnoksággal (a kijevi régióba átmenetileg átirányított belügyminisztériumi egységgel) vagy azoknak a belügyminisztériumi különleges erőknek a tagjaival, amelyeket egyre gyakrabban lehetett felfedezni a városban (Antonets, interjú, 2005). Kijevben ezek az erők a helyi, fegyvertelen Berkut (roham-) rendőrség mögött álltak az Elnöki Hivatal bejáratánál: parancsuk volt rá, hogy lőjenek, ha az ellenzék megrohamozná az épületet (Burkovsky, interjú, 2005). A belügyminisztériumi különleges erők orvlövészei a tér környékén voltak szolgálatban (Antonets, interjú, 2005).²⁸ Még több belügyminisztériumi katonát szállásoltak el a városon kívül lévő laktanyákban, kevés hozzáféréssel bármilyen külső hírforráshoz. A biztonsági erőkkel való kapcsolatépítéssel megbízott ellenzéki vezetőknek jelentős nehézséget okozott felvenni a kapcsolatot ezekkel az egységekkel, így nem tudták pontosan megjósolni, hogy azok minként járnának el, ha arra kapnak parancsot, hogy elfojtsák a tüntetéseket (Antonets, interjú, 2005). A megfigyelők becslése szerint összességében több mint 15 ezer belügyminisztériumi katona állomásozott Kijevben vagy Kijev környékén a forradalom első hetében (nyugati diplomata, interjú, 2005. június 3.). November 28-án, egy héttel a tüntetések kezdete után, ezeket a katonákat mozgósították és szerelték fel éles lőfegyverekkel.

Szerbiában is voltak a hadseregnek és a belügyminisztériumnak is jól fizetett, jól kiképzett és jól felszerelt, egyúttal a népszerűtől elzárt elit különleges egységei. Az egyik ilyen különleges egység, a boszniai háborús bűnökkel és szervezett bűnözéssel is összefüggésbe hozott „vörös sapkás” különleges műveleti egység („JSO”) adott okot leginkább aggodalomra. Ez a *Sluzba drzavne bezbednosti* (SBD) keretei között működő egység számos gyilkosságért volt felelős, köztük Milosevic elődjének, Ivan Stambolic ex-elnöknek a meggyilkolásáért, akit 2000. augusztus 25-én, éppen néhány héttel az elnökválasztás előtt raboltak el és öltek meg.²⁹

Az ellenzéki mozgalmak elrettentésre irányuló stratégiáinak két alapvető eleme volt. Az egyik a tüntetőknek a fegyveres erökhöz viszonyított száma. Szerbiában az *Otpor* ugyan bizonytalan volt abban, hogy a JSO hogyan reagálna a tömegtüntetésekre, de egy dolog biztos volt: ha egymillió ember volna Belgrád utcáin, akkor lehetetlen volna a tüntetőket anélkül föloszlatni, hogy a tömegbe lőjenek, mivel nagyjából 300 fegyveresük volt csak. Egy az adott időszakban a helyszínen

---

²⁷ A Belügyminisztérium BARS és egyéb különleges eröi az 1999-ben feloszlott Nemzeti Gárda korábbi egységei voltak. A Nemzeti Gárda krími egységeit tartották a leghatásosabbnak, és ezekből jött létre a BARS. A krími BARS egységek kijevi bevetése vezetett az orosz szpecnaz kijevi jelenlétével kapcsolatos híresztelésekhez. Ezekről a különböző biztonsági erökröl ld. Kuzio, T. The Non-Military Security Forces of Ukraine. *The Journal of Slavic Military Studies*, vol.13, no.4 (December 2000), pp. 29-56.

²⁸ Antonets szerint a BARS különleges erök brigádjának az Omega Orvlövész Egysége teljesített szolgálatot a Maidan feletti háztetökön.

²⁹ Késöbb az JSO-t tartották felelősnek Zoran Djindic miniszterelnök meggyilkolásáért is, akit 2003 márciusában, a szerb kormány épülete előtt öltek meg Belgrádban. Ezt követően az egységet törvényen kívül helyezték, a vezetőit pedig letartóztatták.

lévő forrás szerint Ukrajnában is az volt a különleges erők és más szolgálatok vezetőinek a helyzetértékelése, hogy a Belügyminisztériumnak „nem volt elég humánerőforrása és eszköze, hogy békés eszközökkel bírja rá a tömegeket a Maidan elhagyására” (5-ös csatorna újságíró, interjú, 2005).³⁰

A másik fontos kérdés a fékek és ellensúlyok különböző szervek közötti rendszere volt. Az ukrajnai helyzet egy megfigyelője úgy fogalmazott ezzel kapcsolatban, hogy a belügyminisztériumi különleges erők nagyon is tudatában voltak annak, amit ő „kő-papír-olló” forgatókönyvnek nevezett, és amiben „a Belügyminisztérium üti a tüntetőket, és a hadsereg üti a Belügyminisztériumot” (magas rangú nyugati diplomata, interjú, 2005).³¹ Ez a dinamika valószínűleg november 28-án jelentkezett legélesebben, amikor – ahogyan azt fentebb kibontottuk – a hadsereg, az SBU és a Belügyminisztérium közötti megosztottság a rezsimhez egyébként lojális szereplőket is elbizonytalanította. 2000-ben a szerbiai *Otpor* szervezői azt is tudták, hogy még ha a különleges erők nem is tudták elérni az üzeneteikkel, egyre inkább egyértelművé vált, hogy a fegyveres erők többsége nem volna hajlandó megvédeni a rezsimet a fegyvertelen tüntetőktől. Abban reménykedtek tehát, hogy ezeknek az egységeknek a vezetői belátják, hogy semmit sem tehetnek a tüntetések megakadályozása érdekében.³² A háttere ezeknek a forgatókönyveknek az 1989-es romániai rendszerváltás volt, amelynek során a belügyi biztonsági erők megpróbálták elfojtani a Nicolae Ceausescu elleni tüntetéseket, és végül a hadsereg katonáival kerültek szembe, akik viszont a tüntetőket támogatták. Az egyes szervek közötti repedések tehát jelentősen megváltoztatták a biztonsági erők azon elemeinek a költség-haszon elemzését, amelyek továbbra is hűségesek maradtak volna a rezsimhez.

Következtetés

Az állami biztonsági erőkre irányuló stratégiai erőfeszítéseknek három alapvető funkciója lehet az erőszakmentes küzdelem csataterén: védekezés, elrettentés és kényszerítés. A védekezés enyhítheti egy rezsim erőszakos fegyvereinek a mozgalomra és annak szövetségeseire gyakorolt hatását (Ackerman and Kruegler, 1994). Ahogy az elnyomás költségei növekednek, az ellenzék elnyomására való képesség pedig csökken, a rezsim vezetői akár el is rettenthetőek a kényszerítés hatalmi eszközeinek a használatától (Dahl, 1971). Végül, a rezsim egyik súlypontjának a meggyengítésével, a mozgalom rákényszerítheti a rezsimet olyan lépések megtételére,

---

³⁰ Vízgyúkat ugyan telepítettek a Maidan és az Elnöki Hivatal környékére, de nem volt egyértelmű, hogy azok hatásosak volnának ilyen nagy tömegekkel szemben.

³¹ A diplomata a „kő-papír-olló” nevű gyermekjátékra utalt, amelyben a „kő” üti az „ollót”, a „papír” üti a „követ”, és így tovább.

³² Zvonimir Trajkovic, aki Milosevic tanácsadójaként dolgozott 1990 és 1993 között, korábban, 2000 májusában a következőket nyilatkozta: „Biztos vagyok benne, hogy Szerbiában lehetetlen volna a polgárháború, mivel a másik oldal – Milosevic oldala – nem létezik... A hadsereg nem a felső szint, a vezérkar és néhány tábornok. A hadsereg a századosokat jelenti, akik pedig nem fognak a saját népükre löni, mint ahogyan a rendőrség sem fog teljes erővel beavatkozni, és az emberekre löni. Gyakran olyan szélsőséges rendőröket vetnek be, akik hajlandóak erre. De amikor egy kritikus tömeg megy utcára, a rendőrség nem fog beavatkozni. Technikailag lehetetlen lesz, hogy beavatkozzanak.” (*Danas* hétfői kiadás, 2000. május 13.).

nemzetközileg mediált tárgyalásokra, új választási normák elfogadására, vagy akár a lemondásra, amelyektől egyébként elzárkózna.

Az egyes küzdelmek eltérő strukturális adottságai nem teszik lehetővé taktikai általánosítások megfogalmazását, egyes közös motívumok azonban kirajzolódnak az ukrajnai és szerbiai esettanulmányokból. Először, a mozgalmak képesek voltak rá, hogy sikeresen és az utasítási lánc minden szintjén emeljék az elnyomás tétjét a biztonsági erők számára: ezekben az esetekben nagy tömegek mozgósításán, a nemzetközi figyelem felkeltésén, illetve nem-hivatalos híradásokon keresztül. Másodszor, mindkét mozgalom széleskörű társadalmi támogatást tudott elérni a politikai céljai számára, ami egyszerre jelezte a győzelem esélyét, és jelentett húzóerőt a rendőrség és a hadsereg alsóbb szintjein szolgálatot teljesítők számára, akiknek kevesebb érdekük fűződött a rezsim túléléséhez, viszont közeli kapcsolatban álltak a családjukkal és a helyi közösségükkel. Harmadszor, az erőszakmentes fegyelem fenntartásán és betartatásán keresztül mindkét mozgalom minimalizálta a biztonsági erőkkel való szükségtelen összetűzéseket, és meghazudtolta a rezsim arra irányuló próbálkozásait, hogy „terrorista” szervezeteknek kezelje őket. Szemben azokkal a széles körben osztott vélelmekkel, amelyek szerint nagyon valószínűtlen volt, hogy ezek a rezsimok vérontás nélkül átadják a hatalmat, ezek az erőfeszítések együttesen hozzájárultak az erőszak pusztításától mentes politikai átmenethez.

Interjúk

5-ös csatorna újságíró, 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 8. Kijev.

Antonets, V., 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 15. [Hangfelvétel a szerző birtokában.]

Belügyminisztériumi tisztviselő, Kijevi Szervezett Bűnözési Osztály, 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 12. Kijev.

Bezverkha, A., 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 7. [Hangfelvétel a szerző birtokában.]

Burkovsky, P., 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 12. Kijev. [Hangfelvétel a szerző birtokában.]

Fileiko, V., 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 10. [Hangfelvétel a szerző birtokában.]

Magas rangú nyugati diplomata, 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 7. Kijev.

Magas rangú nyugati diplomata, 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. május 31. Kijev.

Mi Ukrajnánk koordinátor. 2005 A. Binnendijk interjúja, 2005. június 9. Kijev.

Stetskiv, T., 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 10. [Hangfelvétel a szerző birtokában.]

Tarasyuk, B., 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 14.

Ukrán újságíró, 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 1. Kijev.

Nyugati diplomata. 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. június 1. Kijev.

Zolotariov, Y., 2005. A. Binnendijk interjúja, 2005. május 30. [Hangfelvétel a szerző birtokában.]

Hivatkozások

Ackerman, P., Kruegler, C., 1994. *Strategic Nonviolent Conflict*. Praeger, Westport.

Ackerman, P., Duvall, J., 2000. *A Force More Powerful: A Century of Nonviolent Conflict*. Palgrave, New York.

Agence France Presse, 2005. The stealthy role of military informers in Ukraine revolution. Február 15.

Dahl, R., 1971. *Polyarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, New York.

Belügyminisztérium, Belgrád, 2000. június 7. Információk a fasiszta terrorszervezet Otpor illegális tevékenységeiről. Elemzési Igazgatóság, Belügyminisztérium, Belgrád.

Glas Javnosti, 2000. október 2.

Grytsenko, A., 2000. *Civil-Military Relations in Ukraine: On the way from Form to Substance*. NATO Fellowship Programme report.

Helvey, R., 2004. *On Strategic Nonviolent Conflict*. The Albert Einstein Institution, Boston.

Humanitarian Law Fund jelentés, 2001. Police Crackdown on Otpor—Serbia, 2 May to 24 September 2000. Belgrád, november 23.

Kaskiv, V., 2005. *PORA – Vanguard of Democracy*. Kiev, december 6.

Kuzio, T., December 2000. The non-military security forces of Ukraine. *Journal of Slavic Military Studies* 13 (4), 29-56.

Kuzio, T., January 24, 2005a. Did Ukraine's security services really prevent bloodshed during the Orange Revolution? *Eurasia Daily Monitor* 2 (16).

Kuzio, T., 2005b. PORA! Takes two different paths. *Eurasia Daily Monitor* 2 (23).

Kuzio, T., 2006. Civil society, youth and societal mobilization in democratic revolutions. *Communist and post-communist studies*, 39(3), pp.365-386.

Martin, B., Varney, W., 2001. *Communicating Against Repression*. Hampton Press, Cresskill, NJ.

Nezavisna Svetlost, 2000. interjú Momcilo Perisiccsel. Július 8. Kragujevac.

Sharp, G., 1973. *Politics of Nonviolent Action*. Porter Sargent, Boston.

Vreme, 2000. Interjú Zoran Djindjiccsel. November 2.

További irodalom

Boyko, V., 2005. Az „utolsó vacsora” titkai. *Ukrayinska Pravda*, 2005. október 2.

Chivers, C.J., 2005. January 17. How Top spies in Ukraine changed the nation's path. *New York Times*.

Chivers, C.J., Shanker, T., 2005. június 17. Uzbek ministries in crackdown received U.S. aid. *New York Times*.

Committee of Voters of Ukraine, 2004. CVU Report on Pre-election Period, April-May 2004. Kiev, May.

Cosic, S., 2000. május 13. Az elnök komolyan gondolkodik a lemondáson. Interjú Zvonimir Trajkoviccsal. *Danas* (hétfégi kiadás).

Erlanger, S., October 5, 2000. Serbian strikers, joined by 20,000, face down police. *The New York Times*.

Goati, V., 1999. Elections in FRY 1990-1998. Center for Free Elections and Democracy CESID, Belgrade.

Guzhva, I., Popov, O., Chalenko, O., 2005. november 21. Maidan titkai. *Segodnya*.

Police release 18 students detained during protest march to Kiev. *Kiev Interfax*, 2004. augusztus 5.

Sharp, G., 2005. *Waging Nonviolent Struggle*. Porter Sargent, Boston.

Ukrayinska Pravda, 2004. Részletek az ifjúsági szervezetek irodáinak az átkutatásáról. Október 23.

Warner, T., 2004. november 25. Riot police hold fire in uneasy stand-off with Ukrainian protesters. *Financial Times*.

Wolf, D., May 13, 2005. A 21st century revolt. *Guardian*.